

De liberalisering van de Europese gasmarkt

P.J. van Reeuwijk*

De Europese Commissie is voorstander van een open energiemarkt. Een belangrijke voorwaarde daartoe is dat de infrastructuur voor het transporteren van energie aan meer dan één aanbieder beschikbaar wordt gesteld. In dit artikel wordt aan de hand van de transactiekostentheorie betoogd dat een scheiding tussen de transport- en aanbodfunctie van de gasmaatschappijen onwenselijk is. De coördinatiekosten zullen sterk toenemen en vermindering van afzetzekerheid zal de lange-termijninvesteringen in gevaar brengen. Afsluitend wordt aandacht besteed aan het Nederlandse gas- en energiebeleid. De Gasunie zal zich moeten omvormen tot een commerciële gastransport- en handelsmaatschappij.

De ondertekening van het Europese Energiehandvest in Den Haag op 17 december 1991 was de bekroning van een initiatief van minister-president Lubbers om niet alleen de toenmalige Sovjetunie de helpende hand toe te steken, maar ook een bijdrage te leveren aan de toekomstige Europese energievoorziening. Gezien de karakteristiek van de gasindustrie zal echter naast bestuurlijke en juridische voorwaarden, ook aan meer specifieke economische voorwaarden moeten worden voldaan, willen de immense investeringen in de benodigde gasinfrastructuur tot stand komen. De voorstellen die de Europese Commissie zojuist heeft gepubliceerd om een 'open energiemarkt' tot stand te brengen, zouden dat weleens kunnen doorkruisen.

Mede naar aanleiding van een recent advies van de Algemene Energieraad over het gasbeleid¹ wordt in dit artikel een beeld geschetst van de ontwikkeling van de Europese gasmarkt op lange termijn, waarbij speciale aandacht geschonken wordt aan het 'common carrier'-debat. Ook wordt ingegaan op de consequenties die de ontwikkeling van de gasmarkt heeft voor het Nederlandse energiebeleid.

De Europese gasmarkt

Sinds aardgas zich zo'n dertig jaar geleden aandiende als nieuwe energiedrager op de Westeuropese energiemarkt, is het belang ervan toegenomen tot 250 mrd. m³ in 1990, goed voor 16% van de totale primaire energievoorziening in dit werelddeel.

De opmars van aardgas zal op de Europese energiemarkt nog aanzienlijk verder doorzetten. Een belangrijke drijfveer daarvoor wordt gevormd door de milieuproblemen die verbonden zijn met het verbranden van steenkool, bruinkool en zware olie-soorten. Naarmate overheden overgaan tot stringenter eisen op het gebied van de uitstoot van verzurende stoffen, zullen de kosten van de bestrij-

ding van deze emissies voor de verbruikers van kolen en stookolie meer dan evenredig toenemen. Gebruik van aardgas wordt dan al snel een aantrekkelijk alternatief. Wanneer de Europese overheden bovendien ernst zouden willen maken met het terugdringen van CO₂-emissies in absolute zin, dan zal dat alleen kunnen door verdere energie-efficiëncyverbetering en door toepassing van kernenergie en aardgas in plaats van kolen en olie.

De Gasunie heeft onlangs de verwachting uitgesproken dat als gevolg van een toenemend aandeel in de energievoorziening en voortschrijdende economische groei de afzet van aardgas in West-Europa zal toenemen tot 400 mrd. m³ in 2010². Bij een sterkere toename van de inzet van gas in de elektriciteitssector, bij voorbeeld door een blijvende stagnatie van de toepassing van kernenergie, zou daar nog eens 50 mrd. m³ bij kunnen komen. Alleen al gezien de besluiten die recent zijn genomen in de oostelijke Duitse Länder, in Portugal en in Spanje om op grote schaal een gasinfrastructuur op poten te zetten of uit te breiden, lijkt een forse groei van de vraag naar gas niet irrealistisch. Daarbij komt dan de toenemende vraag van de Middeneuropese landen: deze zou kunnen groeien van 77 mrd. m³ nu tot 150 mrd. m³ in 2010. Alles bijeen een behoefte aan aardgas in Europa die kan oplopen tot 600 mrd. m³ per jaar in 2010. Rond de eeuwwisseling moet de voorziening hierin zijn veiliggesteld.

* De auteur was tot 1 januari 1992 secretaris van de Algemene Energieraad. Hij is M. Epema-Brugman en J. van Sinderen erkentelijk voor hun kritisch, doch stimulerend commentaar. Het artikel is op persoonlijke titel geschreven.

1. Algemene Energieraad, *Ontwikkelingen in het gasbeleid*, Den Haag, SDU, 1991.

2. A.H.P. Grotens, Aardgas, de aangewezen brandstof voor Europa's welvaart, *Gas*, jaargang 111, oktober 1991.

Voorraad en voorziening

De in de aarde aanwezige voorraad aardgas wordt geschat op 120.000 mrd. m³. Dat is ongeveer het zesvoudige van het wereldaardgasgebruik in 1990.

Daar komt bij dat deze bewezen voorraden nu al 25 jaar lang in een vrijwel rechte lijn groeien met zo'n 4.000 mrd. m³ per jaar. De schaarste zit dus voorlopig niet in de aanwezigheid van gas. Het probleem van de voorzieningszekerheid van aardgas op lange termijn zit in de beschikbaarheid ervan op de plaats waar het wordt verbruikt. Het overgrote deel van de wereldreserves is te vinden in Rusland (38%) en in het Midden-Oosten (32%). De gasvoorraden in West-Europa bedragen slechts 4,1% van de wereldreserve. Deze 5.000 mrd. m³ zijn voornamelijk geconcentreerd in Nederland, Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk. Bij een actueel productieniveau van 177 mrd. m³ bedraagt de Westeuropese voorraad dus 28 keer de jaarproductie, de reserve/productieverhouding of R/P-ratio. Het verschil tussen consumptie en productie werd in 1990 gedekt door import uit Rusland (64 mrd. m³) en Algerije (27 mrd. m³). Nemen we heel Europa (exclusief Sovjetunie) samen, dan ziet het beeld er uit als in tabel 1.

Men zou ook kunnen uitgaan van de actuele consumptie (C). Zou men de niet-courante ratio R/C-ratio willen toepassen door de bewezen voorraden te delen door de actuele consumptie, dan komt die voor West-Europa uit op twintig en voor geheel Europa op 17 jaar. Deze cijfers maken duidelijk dat een ontwikkeling van de Europese gasmarkt in het tempo dat hiervoor werd aangeduid, onmogelijk op basis van eigen voorraden kan plaatsvinden. Een snelle stijging van de productie, als die technisch al mogelijk zou zijn, zou de R/P-ratio doen dalen naar een niveau dat correspondeert met een periode die men in de energiewereld aanduidt als de middellange termijn. En in de gasvoorziening moet gepland en geïnvesteerd worden voor de lange termijn.

De conclusie dat de te voorziene (en te wensen) ontwikkeling van de Europese gasmarkt onmogelijk op basis van eigen voorraden kan plaatsvinden brengt mee dat het gas voor een toenemend deel van ver weg moet komen: Siberië, de Barentszee en het Midden-Oosten. Technisch is het wel te realiseren om het gas uit permafrostgebieden naar het Westen te pompen of vanuit de Perzische Golf per lng-schip te verzenden, maar gezien de karakteristiek van de gaswinnings- en transportsector is het geen vanzelfsprekende zaak dat dat ook gebeurt. De gasindustrie is zeer kapitaalintensief, de investeringen in winning en transport kunnen niet ongedaan gemaakt worden en kunnen niet voor andere doeleinden worden aangewend; de terugverdientijd is lang.

Third party access

De formule die de aardgasindustrie heeft ontwikkeld om de benodigde lange-termijnzekerheid te creëren is die van het 'take or pay'-contract. In dat contract bindt de gastransportmaatschappij zich aan het afnemen van een bepaalde hoeveelheid gas gedurende een aantal jaren. Wordt het gas niet afgenomen dan moet toch worden betaald. Op die basis kan de gasproduktie maatschappij de benodigde investeringen in de productie doen. Op zijn beurt verkoopt de gastransporteur het gas aan zijn afnemers, die zich eveneens vastleggen op een bepaalde afname: op die

	Bewezen voorraad	Prod.	Cons.	Import (Rusland, Algerije)	R/P-ratio
West-Europa	5.000	177	251	91	28
Midden-Europa	500	43	77	46	11,1
Geheel Europa	5.500	218	326	138	25,2

Bron: BP Statistical Review of World Energy, Londen, juni 1991; BP Statistical Review of World Gas, Londen, augustus 1991.

Het verschil tussen consumptie en de opstelsom van productie en import wordt verklaard door verliezen, herinjectie en registratieverschillen.

basis kan de gastransporteur investeren in een transportnet. Aldus ontstaat een keten van lange-termijnverplichtingen die de basis vormen voor het tot stand komen van investeringen.

Het functioneren van deze structuur dreigt in de ogen van de gasindustrie ernstig belemmerd te worden door de voorstellen die de Europese Commissie vorige week heeft ingediend om een 'open' energiemarkt tot stand te brengen. De Commissarissen voor Energie en voor Mededinging hebben voorstellen gedaan om te komen tot een 'common carrier'-systeem, hetgeen inhoudt dat gaspijpleidingen (en elektriciteitsnetten) verplicht toegankelijk zouden moeten worden voor anderen dan de eigenaren van deze transportmiddelen. De discussie spitst zich toe op een variant die 'third party access' (TPA) heet, een stelsel waarin de eigenaren van deze energie-transportmiddelen kunnen worden verplicht beschikbare capaciteit in hun net tegen een redelijke vergoeding aan derden aan te bieden³.

Voorstanders van dit stelsel verwachten dat door de ontkoppeling van de transportfunctie en de aanbodfunctie, functies die nu in de handen van de gasmaatschappijen geïntegreerd zijn, een 'gas-to-gas-competition' tot stand kan komen. Die zal leiden tot lagere aanbodprijzen van de gasproducenten, een efficiënter gebruik van de transportcapaciteit en, uiteindelijk, lagere prijzen voor de afnemer. Ook onder dit stelsel zullen lange-termijncontracten gesloten kunnen worden, het aanbod van producenten zal toenemen, kortom: de markt zal floreren.

De gasindustrie staat in het steekspel dat over dit onderwerp gaande is, bij voorbaat op een paar punten achterstand, omdat niemand erg geneigd is de praatjes van de monopolist ter verdediging van zijn monopoliepositie te geloven. Daarmee dreigt de argumentatie van (onder andere) de gasindustrie te weinig recht te worden gedaan. Voor de totstandkoming van de nieuw aan te leggen grootschalige infrastructuur die voor de toekomstige Europese gasvoorziening nodig zijn, is het argument van de

Tabel 1. Europese gasvoorziening, 1990, in mrd. m³

3. Zie voor een informatieve uiteenzetting over deze discussie vanuit juridisch perspectief: L. Hancher, Concurrentie of samenwerking? Strategieën voor het realiseren van een interne markt, SEW, Tijdschrift voor Europees en economisch recht, nr. 6, juni 1991. De belangrijkste deelnemers in de discussie komen zelf aan het woord in: Commissie der Europese Gemeenschappen (red.), Reports of the Consultative Committees on third party access to natural gas networks, Brussel, CEC, 1991. Zie voorts: Commissie der Europese Gemeenschappen (red.), C. en L. Belmont, Study on the advantages and drawbacks for the European Community of the introduction of a system of 'common carrier' for the transport of natural gas, Brussel, 1989.

gasindustrie dat het ontbreken van afzetzekerheid de benodigde reusachtige investeringen riskanter en dus minder aantrekkelijk maakt, echter zeer relevant. En dat TPA die afzetzekerheid beoogt te verkleinen staat wel vast, want anders heeft het begrip gas-to-gas-competition geen betekenis.

De TPA-discussie is tot nu toe vooral een politieke discussie, die wordt aangedreven door de aspiraties van Brusselse Directoraten-Generaal en hun Commissarissen, en door de (chemische) industrie, die wel wat ziet in het prijsdrukkende effect dat zich in ieder geval voor de grote afnemers op de korte termijn zou moeten voordoen. Gezien het belang van deze discussie voor de gasvoorziening op lange termijn, valt op dat van een inbreng uit de hoek van de economische theorie in dit debat weinig te bespeuren is. Met name een bijdrage vanuit de transactiekosten-theorie, die heel wat te zeggen heeft over het economische optimum tussen gespecialiseerde productie en een geïntegreerde bedrijfsorganisatie, kan verhelderend werken.

Theorie

D.J. Teece⁴ maakte een analyse van de ontwikkeling van de Amerikaanse gasindustrie in het vocabulaire van de transactiekostentheorie, zich vooral basierend op Williamsons baanbrekende *The economic institutions of capitalism*⁵. Gesteld wordt dat naarmate bedrijfstukken voor een efficiënte productie meer gebruik maken van gespecialiseerde investeringsgoederen die een lange levensduur hebben en die geen andere gebruiksmogelijkheden hebben, vaker behoefte ontstaat aan verticale integratie. Stel dat een goed met twee alternatieve technologieën geproduceerd kan worden: de ene met 'general purpose'-productiemiddelen, de andere met gespecialiseerde 'dedicated' produktiemiddelen. De laatste technologie vergt een grotere investering, maar is efficiënter wanneer het produktiemiddel voortdurend in bedrijf is. De investering in de efficiënte technologie is dan afhankelijk van de zekerheid die de investeerder heeft dat het produktiemiddel voldoende benut zal worden zodat de investering zich terugverdient. Bestaat die zekerheid niet, dan komt òf de investering niet tot stand òf de investeerder eist een hogere opbrengst om zijn grotere risico te dekken. Wanneer producenten er in slagen door verticale integratie, dan wel door het aangaan van lange-termijnverplichtingen, afzetzekerheid te creëren, dan leidt dat in deze situatie tot hogere efficiency en lagere kosten. Aldus is in de theorie van Williamson de economische aantrekkelijkheid, maar ook de economische levensvatbaarheid, van verticale integratie niet het onderwerp van een ideologisch debat, maar het onderwerp van een analyse op basis van technologische, organisatorische en economische argumenten.

De in de gasindustrie gebruikelijke integratie van de 'merchant'- en de 'shipper'-functie van gastransportmaatschappijen is niet identiek met, maar wel verwant aan, de verticale integratie. Integratie van deze beide functies stelt de gasmaatschappijen in staat de fluctuerende behoeften van gasproducenten en gasafnemers efficiënt met elkaar in harmonie te brengen, de capaciteit van leidingen, opslag- en kwaliteitsbeheersingsfaciliteiten zo goed mogelijk te benutten en leveringszekerheid te bieden. Het scheiden van deze functies leidt niet alleen tot aanzienlij-

ke transactiekosten, ook de prikkel tot efficiency van het systeem als geheel wordt verzwakt omdat de belangen van de functioneel van elkaar gescheiden gashandelaar en gastransporteur uit elkaar gaan lopen, waardoor de coördinatie van de (technisch complexe) activiteiten wordt bemoeilijkt. De analyse van Teece mondt uit in een dringend advies aan de Europeanen om zich niet met "open access and regulatory intervention" in te laten. Dit signaal zou voor Europese economen aanleiding kunnen zijn zich wat meer in de discussie te mengen.

TPA zou wel eens geheel anders kunnen uitwerken dan de voorstanders verwachten. Een groeiende gasvraag, waarin alleen kan worden voorzien door een zeer beperkt aantal grote aanbieders, leidt tot een verkopersmarkt waarin een (juist door TPA aangevoerd) groot aantal vragers tegen elkaar zal moeten opbieden; van lagere prijzen zal dan niet veel sprake meer zijn.

De Algemene Energieraad constateert in zijn onlangs uitgebrachte advies droogjes dat de TPA-discussie niet in consensus zal eindigen; daarvoor zijn de verschillen in belangen en de verwachtingen van de gevolgen te groot. Wel vindt de Raad dat, gegeven de onzekere gevolgen, geen onnodige risico's genomen mogen worden met zoiets essentieels als de gasvoorziening. De Raad beveelt aan om, daar waar misbruik van monopolie macht wordt vermoed, deze aan te pakken met de daarvoor bestaande rechtsmiddelen, in plaats van eerst een bestaande, goed functionerende structuur omver te halen.

Het Nederlandse gas- en energiebeleid

Het *Plan van gasafzet 1990* noemt als een van de doelstellingen van het commerciële beleid van Gasunie het "zolang en zo volledig mogelijk behouden van Gasunies positie in de exportmarkt"⁶. Conform deze doelstelling heeft de Gasunie van de minister van Economische Zaken dan ook in 1991 toestemming verkregen voor additionele export van een substantiële hoeveelheid gas aan de buitenlandse afnemers. In de brief waarmee de minister de Tweede Kamer in kennis stelde wordt het behoud van een toekomstige positie van Gasunie op de Europese gasmarkt in de overwegingen betrokken en wordt met het oog daarop geconcludeerd dat het "derhalve niet aantrekkelijk is nu niet aan de additionele vraag tegemoet te komen"⁷.

In het licht van deze continuïteitsdoelstelling is het zinvol om voor een beoordeling van de Nederlandse voorraadpositie op lange termijn niet alleen te kijken naar de aangegane verplichtingen, zoals het *Plan van gasafzet* doet, maar ook naar de verhouding tussen de reserve en de feitelijke afzet. Bij een bewezen reserve van ruim 2.000 mrd. m³ en een actuele afzet van ruim 70 mrd. m³ per jaar gaat het

4. D.J. Teece, Structure and organization of the natural gas industry: differences between the United States and the Federal Republic of Germany and implications for the carrier status of pipelines, *The Energy Journal*, nr. 11, juli 1990.

5. O.E. Williamson, *The economic institutions of capitalism*, The Free Press, New York, 1987.

6. NV Nederlandse Gasunie, *Plan van gasafzet 1990*, Groningen, 1990.

7. Ministerie van Economische Zaken, Brief over de additionele export van aardgas, Tweede Kamer, 21 800 XIII, nr. 49, vergaderjaar 1990-1991.

dan om een periode van 28 jaar. In de prognose van het Plan van gasafzet zal de afzet rond 1995 oplopen tot boven de 80 mrd. m³, een niveau dat op basis van bestaande exportcontracten in ieder geval tot het jaar 2007 zal worden gecontinueerd. In dit perspectief daalt de Nederlandse R/P-ratio dus al tot minder dan 25 jaar; dat is wat anders dan de veertig jaar die het Plan van gasafzet voorrekenet. Een sterkere groei van de gasafzet, ook in het leveringsgebied van Gasunie, mag op grond van de eerder genoemde factoren niet worden uitgesloten. Nu is 25 jaar een lange tijd, maar, zoals eerder opgemerkt, de gasvoorziening vergt nu eenmaal naar haar aard een planning op lange termijn.

Het een bij het ander voegend komt het moment in zicht waarop er een spanning ontstaat tussen a) het achterwege laten van restricties op de inzet van het aardgas, b) het bestendigen van de positie van Gasunie op de exportmarkt, en c) de lange termijn voorzieningszekerheid. De Algemene Energieraad komt dan ook tot de conclusie dat de ingeslagen weg naar een ruimer afzetbeleid met name om milieuredenen wel verantwoord is, maar de Raad verbindt daaraan meteen de opmerking dat een blijvende rol van Nederland op de zich snel ontwikkelende Europese markt met zich mee brengt dat reeds op middellange termijn gekeken moet worden naar andere voorzieningsbronnen dan de eigen voorraad.

Deze conclusie kan verreikende gevolgen hebben. Zo zal Gasunie, nu nog de goed geoliede organisatie die het Nederlandse aardgas verkoopt, zich moeten ontwikkelen tot een transport- en handelsmaatschappij die ook aan de inkoopkant sterk internationaal georiënteerd is. De ontwikkeling naar competitief opererende gasmaatschappijen is al lang aan de gang: het Duitse Ruhrgas ontplooit zijn activiteiten tot in Portugal, maar krijgt op eigen terrein te maken met de concurrentie van Wintershall, dochter van het BASF-concern; Statoil wist zelfs op de Nederlandse markt door te dringen. Gasunie heeft ongetwijfeld een sterke commerciële positie, maar handhaving van die positie zal in de toekomst een commerciële manier van opereren vergen dan in de huidige constellatie, op basis van 'eigen' voorraden en met een grote invloed van de overheid, het geval is. De AER merkt daarover op dat een (tijdelijke) definiëring van de benodigde economische vrijheidsgraad van Gasunie in de nabije toekomst een belangrijk onderdeel van het Nederlandse gasbeleid zal moeten zijn. Dat is voorzichtig uitgedrukt, als men bedenkt dat Gasunie een onderneming is waarvan de jaarlijkse winst in de statuten is vastgelegd.

Diversificatiebeleid

Het besluit van minister De Korte in 1989⁸ om Gasunie in staat te stellen gas aan te bieden voor nieuw te bouwen elektriciteitscentrales, en wel tegen een prijs die gerelateerd kan zijn aan de steenkoolprijs, werd geïnspireerd door de Sep-Statoil-deal die een jaar tevoren was gesloten. Sep kocht aardgas van het Noorse Statoil buiten Gasunie om, en doorbrak daarmee het de facto monopolie op de Nederlandse markt. Met het besluit van de minister werd de laatste restrictie op de binnenlandse inzet van het aardgas opgeheven. Wel bleef de minister van mening dat op langere termijn een structurele vermindering van het gasaandeel in de elektriciteitsopwekking ge-

wenst was: niet vanuit het gasbeleid – gas genoeg – maar vanuit het diversificatiebeleid voor de brandstofinzet van centrales.

Doelstelling van het diversificatiebeleid was ooit om de elektriciteitsvoorziening voor een derde op kernenergie, een derde op gas en een derde deel op kolen te baseren. Daar is weinig van terecht gekomen. Toepassing van kernenergie zal waarschijnlijk in dit land pas bespreekbaar worden als de milieubeweging éist dat er kerncentrales komen. Het gebruik van kolen is onder druk komen te staan. Kon de kolencentrale bij Amsterdam nog voor de rechter weggesleept worden, een nieuwe kolencentrale op de Maasvlakte werd na een gezamenlijke actie van de milieubeweging en een Amerikaanse oliemaatschappij voorlopig door de rechter geschorst.

Tegen de achtergrond van de geschetste ontwikkeling van de gasmarkt wijst de AER dan ook terecht op de erosie van het diversificatiebeleid. Niet alleen ter matiging van het prijsrisico, maar ook uit een oogpunt van voorzieningszekerheid op lange termijn wordt tegen een eenzijdige afhankelijkheid van gas gewaarschuwd en wordt een voortgezette substantiële koleninzet voor met name de elektriciteitsvoorziening door (de meerderheid van) de Raad een noodzaak genoemd.

Enkele conclusies

Het is, met name om milieuredenen, aannemelijk dat de Europese aardgasmarkt de komende decennia een snelle groei zal doormaken. De voorziening in de groeiende behoefte aan gas kan problemen opleveren, niet omdat er niet genoeg aardgas is, maar omdat het zeer grote, riskante, 'dedicated' investeringen vergt om het gas uit Rusland of het Midden-Oosten bij de eindverbruiker te brengen. De voorstellen van de Europese Commissie om in de EG tot een open energiemarkt te komen, dreigen de afzetzekerheid, die een 'conditio sine qua non' is voor het tot stand komen van deze investeringen, te ondermijnen. Daarom vormen deze voorstellen een bedreiging voor de voorzieningszekerheid op lange termijn op de Europese gasmarkt. In de ideologisch geladen discussie over deze Commissievoorstellen wordt de stem van de economische theorie te weinig gehoord. Met name een bijdrage vanuit de transactiekostenbenadering kan verhelderend werken. Het Nederlandse energiebeleid zou er op gericht moeten zijn dat de Gasunie tijdig omschakelt van verkoper van Nederlands aardgas naar commerciële gastransport- en handelsmaatschappij die ook aan de inkoopzijde internationaal georiënteerd is. Zowel uit een oogpunt van spreiding van prijsrisico's als uit een oogpunt van voorzieningszekerheid op lange termijn is het ongewenst dat de Nederlandse elektriciteitsproductie eenzijdig van aardgas afhankelijk wordt. Het lijkt verstandig het diversificatiebeleid voor de elektriciteitssector in ere te houden.

P.J. van Reeuwijk

8. Ministerie van Economische Zaken, *Het energiebeleid nader bezien*, Tweede Kamer, 21 061, vergaderjaar 1988-1989. De structuur van het Nederlandse gasgebouw werd, op een wijze die nog steeds bewondering afdwingt, neergelegd in: Ministerie van Economische Zaken, *Nota inzake het aardgas* (nota-De Pous), Tweede Kamer, nr. 6767, zittingsjaar 1961-1962.